

УДК 327.39

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.3>

І. Жуковський, студент магістратури

ORCID: 0000-0002-0853-0618

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК ІДЕЇ АРАБСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ САТІ АЛЬ-ХУСРІ

Проаналізовано праці та погляди одного з найвпливовіших теоретиків панарабізму та арабського націоналізму, арабського вченого Саті аль-Хусрі, та їх вплив на розвиток арабського націоналізму в країнах Близького Сходу. Виявлено велику кількість праць арабською мовою, де автор пояснює поняття єдності арабів, арабської нації на основі своїх досліджень історії Європи та Близького Сходу. Розглянуто перспективність подальших досліджень його спадщини та актуальність його ідей для сучасних арабських країн.

Ключові слова: арабський націоналізм, нація, національність, арабська мова, арабська ідентичність, Саті аль-Хусрі.

Постановка проблеми. Арабський націоналізм досі є малодослідженим явищем ХХ ст., особливо в українській арабістиці. І така постать серед близько-східних політичних діячів ХХ ст. як Саті аль-Хусрі (рис. 1) повинна неодмінно привертати увагу, адже його ґрунтовний доробок та ідея єдиної арабської нації сильно вплинули на розвиток арабських держав у ХХ ст. Також варто розуміти, що арабські країни сьогодні переживають шалені перетворення, зокрема й у національному сенсі.

Дослідження спадщини цього автора може допомогти краще зрозуміти арабські національні ідеї першої половини ХХ ст. та порівняти їх із сучасною ситуацією на Близькому Сході, а також простежити вплив європейських ідей та історії країн Європи на такі історичні явища, як панарабізм та арабський націоналізм.

Аналіз джерел та літератури. Серед джерел особливу увагу привертають декілька важливих робіт Саті аль-Хусрі про арабську націю, зокрема "Ma hiya al-qawmiya?" [1], "Al-'Aruba Awwalyan" [2] та інші. Усі ці роботи не мають повного англomовного чи україномовного перекладу, але є у відкритому доступі арабською мовою.

Щодо історіографії, то історія арабського націоналізму досить часто привертає увагу дослідників. Серед цих досліджень варті окремої уваги праці Адіда Давіши [7], Бассамі Тібі [6]. Вони ґрунтуються на дослідженні праць арабських мислителів, присвячених арабській нації, зокрема і на працях Саті аль-Хусрі та його учнів, і детально розглядають розвиток арабського націоналізму та його витоки.

Мета статті – висвітлити внесок Саті аль-Хусрі в розвиток ідеї арабського націоналізму та його основні уявлення про арабську націю. **Завданням** є критично проаналізувати праці Саті аль-Хусрі та історичні роботи, присвячені арабському націоналізму, визначити важливість праць аль-Хусрі для розвитку арабського націоналізму та їх актуальність на сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саті аль-Хусрі, який народився у Ємені в 1882 році у сирійській мусульманській сім'ї та навчався у Європі, де на власні очі бачив конкуренцію інтелектуальних течій європейського націоналізму, вважається одним з найважливіших теоретиків арабського націоналізму. Він був частиною османської бюрократії, де врешті-решт займав керівні посади у західній частині імперії на Балканах тоді, коли національні, антиосманські рухи в цих провінціях набирали обертів [7, с. 49].

Балканський досвід став для нього підґрунтям для майбутніх праць про арабський націоналізм, де він неодноразово посилався на досвід різних балканських чи європейських країн, коли вони прагнули до національної незалежності [7, с. 49-50].

Також як інші націоналізми ХХ ст., арабський націоналізм, сформульований аль-Хусрі, базувався на інтелектуальних принципах європейських ідей про нації [1, с. 25-32].

Під час Першої світової війни його відправили до Сирії як генерального директора із освіти. Під час правління Файсала в Сирії та Іраку аль-Хусрі займав високі та впливові посади в галузі освіти. Завдяки своєму впливу та праці Саті аль-Хусрі зміг зробити націоналістичні ідеї центральною метою освітньої та культурної політики Іраку. Так само вірячи у переконання Фіхте про роль освіти, аль-Хусрі прагнув прищепити людям міцне відчуття арабської національної ідентичності, яке замінить інші поширені ідентичності (племінні, регіональні тощо). Свою місію він бачив у розвитку національної свідомості шляхом створення національних освітніх систем [7, с. 49-50].

Саті аль-Хусрі у своїх працях доволі багато уваги приділяє саме терміну *нація* і розглядає його, починаючи із трактування "енциклопедистів", Фіхте, Генрі Берра [1, с. 29-35] і закінчуючи власними думками, висновками та коментарями. По-перше, унаслідок еволюції політичного мислення відбувається природна еволюція "концепції / розуміння нації" у розумах дослідників і, відповідно, розвитку суспільно-політичної думки. По-друге, національні проблеми не є окресленими перед різними поглядами в одній формі в кожній країні, так само як немає однакової уваги до них. Якщо є держава, яка створена з декількох націй, ці нації розділені між декількома державами, а ці держави населяють схожі народності, то природною буде величезна увага дослідників до проблем народностей, які відрізняються тільки різним розташуванням їхніх держав на цих територіях. І по-третє, проблеми національностей не були суто теоретичними, але були пов'язані з політикою держав [1, с. 29-30].

Що ж до самого терміна, то для позначення терміна "нація" Саті аль-Хусрі використовує слово *al-umma* (народ, громада, нація) і розуміє її ознаки як "спільна мова, спільна культура, спільна віра, спільна держава, спільна історія, єдність у болях минулого, єдність у надіях на майбутнє, спільні цінності, спільне економічне життя" [1, с. 39].

У своєму визначенні нації аль-Хусрі рішуче обирає німецьку ідею культурного націоналізму, яку пропагували Гердер, Фіхте і Ернст Моріц Аренд. Мова й історія особистості, незалежно від власних уподобань, визначають її національну ідентичність. Аль-Хусрі стверджував, що люди, які розмовляють арабською як рідною мовою, є арабами, а саме людьми, які мають спільну історію. Тому арабська нація вічна [7, с. 64].

"Основою основ" для існування нації Саті аль-Хусрі вважає мову. Для німецьких культурних націо-

налістів мова лежить в основі будь-якого визначення нації. Для Гердера і Фіхте саме мова створює внутрішні культурні межі нації, незалежно від того, чи вдалося нації вже встановити свої зовнішні географічні кордони [1, с. 49-52].

Завдяки діяльності аль-Хусрі та його послідовників, упровадженню освітніх програм, спрямованих на викладання національної історії, концепція арабської нації набувала все більшого визнання і прийняття у період після Першої світової війни. Це були люди, які загорілися ідеями європейського націоналізму [7, с. 63-64].

На думку Адіда Давіши, причини того, що Саті аль-Хусрі обрав не французьку, а німецьку теорію формування націй, полягали в арабській політичній та геостратегічній ситуації 1920-х років, яка мала дуже мало спільного з Францією XIX ст. І навпаки, була дуже схожою на становище німецьких земель до 1871 року [7, с. 64]. Аль-Хусрі писав, що французи так довго жили в єдиній національній державі, що вони забули про різницю між поняттями держави і нації, використовуючи термін "національність", щоб зобразити членство в одній або обох. Однак німці, не маючи єдиної держави до 1871 року, дуже добре розуміли різницю, називаючи членство в державному плані "nationalität", а в національному – "volkstrum" [1, с. 32-33]. Не маючи єдиної держави, араби могли стверджувати свою національну ідентичність шляхом запозичення німецького шляху та німецьких акцентів.

Акцент німецьких мислителів на мові знаходить свій шлях до власного тлумачення в аль-Хусрі. Для нього "мова є найважливішим духовним зв'язком, яка зв'яже індивіда з рештою людства, оскільки вона є засобом спілкування між індивідами, крім того, що є засобом мислення... Оскільки мови різняться між расами, цілком природно, що ми знаходимо групи осіб, які мають однакову мову, що наближає їх один до одного, ніж до інших груп, тим самим утворюючи націю, яка відрізняється від інших" [1, с. 45-46]. Як історичні зразки аль-Хусрі наводить німців та італійців, які завдяки збереженню своєї мови згодом змогли перетворити хронічну політичну фрагментацію на єдині держави [1, с. 60-61]. У випадку з Польщею, аль-Хусрі стверджує, що польська мова відігравала провідну роль не лише у збереженні польської нації після поділу Польщі, а й у подальшому об'єднанні країни знову [7, с. 64]. У випадку з арабськими країнами пожиттєве прагнення аль-Хусрі до прийняття стандартизованої арабської мови в усьому арабському світі було спричинене визнанням того, що арабські діалекти були настільки різноманітними, що робили нонсенсом поняття мовної єдності [5, с. 29-33].

Поряд із мовою аль-Хусрі наводить історію як інший вирішальний фактор державності. Спільну історію він вважає найважливішим елементом у існуванні "духовної спорідненості" та породжує "ідею спільного походження", котра оволодіває розумами людей [1, с. 39]. Як указував аль-Хусрі: "Націоналістичне почуття більше залежить від історичних спогадів... Ідеї та дані, пов'язані із історією, відіграють важливу роль у житті націй і мають великий вплив на напрям історичних подій. Ми не перебільшуємо, коли говоримо, що рухи за відновлення і боротьба за незалежність і єдність починаються лише з пригадування минулого і пошуків одкровення із історії. ... Любов до незалежності живиться спогадами про втрачену незалежність; прагнення до влади і слави починається з плачу за втраченим; віра в майбутнє нації набуває сили з віри у блиск минулого; і

прагнення до об'єднання посилюється з відновленням спогадів про минулу єдність" [3, с. 95-96].

Значна частина роботи аль-Хусрі в Іраку як головного керівника з освіти стосувалася викладання історії в іракських школах. Він особливо наголошував на викладанні "націоналістичної історії" – такої історії, яка породила б в учнів почуття первинної прихильності до арабської нації. У цьому він повторив схвалення історії у Фіхте – можливо, трохи менш важливої, ніж мова, у відродженні націоналістичного духу. У будь-якому випадку ці два чинники нерозривно пов'язані між собою: "Спільні мова та історія становлять фундаментальні основи формування нації. Об'єднання цих двох сфер приводить до злиття емоцій і прагнень, страждань і надій, і культури. І в цьому люди сприймають себе як членів унітарної нації, відмінної від інших націй... Якщо ми хочемо уточнити роль мови та історії у формуванні нації, то можна сказати: мова – це душа і життя нації; історія є її пам'ять та її пізнання" [1, с. 122].

Арабська мова, що походить від ранніх мешканців Аравійського півострова, які були захищені від зовнішніх культурних впливів завдяки ізолюваному розташуванню та способу життя до появи ісламу, і життя в часи Пророка становлять, за формулюванням аль-Хусрі, два найважливіші елементи національної ідентичності арабів [7, с. 68].

Стосовно релігії націоналізм аль-Хусрі категорично світський та інтелектуально вирваний із ісламської політичної думки, хоча іслам є релігією переважної більшості арабського народу. У своїх працях аль-Хусрі стверджує, що, на відміну від мови та історії, релігія не є фундаментальним елементом національного утворення. Хоча він визнає, що іноді релігія відігравала важливу роль у підтримці національних почуттів, він каже, що це справедливо лише для "національних релігій", таких як іудаїзм, які служать конкретному народові. З іншого боку, загальні релігії, такі як іслам і християнство, які сповідаються людьми різних мов, культур і місцевості, мають, за визначенням, бути проти націоналізму. І в такій конкуренції аль-Хусрі впевнений, що людська солідарність, побудована навколо релігійної приналежності, не витримує сили світського культурного націоналізму. При цьому аль-Хусрі взяв на себе сміливість опонувати не тільки мусульманським модерністським мислителям минулого, а й впливовим сучасникам, які наполягали на першості мусульманської солідарності [6, с. 161].

На думку Адіда Давіши, Саті аль-Хусрі прагне показати, що арабська й ісламська історія не є спільними; що араби існували задовго до появи ісламу, що справді славні досягнення ісламської історії є лише свідченням арабського генія і, що якщо араби перестануть бути мусульманами, вони все одно будуть арабами. Це формулювання має на меті підкреслити секуляризм арабського націоналізму аль-Хусрі. Це дає йому змогу включити арабських християн під об'єднуючий дах арабського націоналізму. Аль-Хусрі чітко стверджує, що християни так само пишаються своєю арабською спадщиною, як і їхні брати-мусульмани. Про цю гордість свідчить боротьба арабських християн-православних проти грецького патріархату в Антіохії, а також східних уніатів проти зазіхання латинських обрядів і звичаїв. Повідомлення є цілеспрямованим: християнин є арабом так само, як будь-який мусульманин [7, с. 70].

Таке ставлення до християнського населення в арабському світі не відображається в іншій арабській

націоналістичній доктрині аль-Хусрі. Концепція ліберальної демократії відсутня в його ідеологічних формулюваннях, а поняття свободи особистості настільки слабо дотичне до його головних проблем, що не має значення. У цьому він лише віддзеркалював німецьких романтиків, на чийх ідеях ґрунтувалося його поняття націоналізму, а їхнє слово "свобода" стосувалося не прав особистості, а незалежності нації від іноземного впливу, через "єдність і силу спільноти". Фіхте, наприклад, не сумнівається в тому, що обмежити свободу особистості для вищого блага батьківщини є нормальним. Аль-Хусрі повторює цю думку [6, с. 127-130], стверджуючи таке: "Свобода не є самоціллю, а засобом до вищого життя. ... Національні інтереси, які могли колись вимагати від людини жертвувати своїм життям, мають, за означенням, вимагати від неї, у певному випадку, жертвувати своєю свободою. ... Не жертвуючи своєю особистою свободою заради свободи своєї нації, коли ситуація цього потребує, вона може втратити свою свободу разом зі свободою свого народу і своєї країни. ... І вона відмовляється сублімувати свою індивідуальну особистість в таку націю, у деяких випадках може бути змушена проживати (*yadhtar ila al-fina*) під керуванням іноземної нації, яка може одного разу перемогти її батьківщину. Через це я говорю без зусиль і безперервно: патріотизм і націоналізм передусім і понад усе ... навіть вище і за свободу" [4, с. 42].

Як ми побачимо, багато арабськомовних людей у період між двома світовими війнами не обов'язково прагнули вступити до лав арабського націоналізму. Справді, багато хто наполягав, що вони взагалі не є арабами, сповідуючи прихильність до зовсім іншої ідентичності, можливо, сирійської чи навіть європейської. Той факт, що вони розмовляли арабською мовою, був для них не більш ніж історичною випадковістю, що мала мало спільного зі зневажливим і нерозсудливим байдужим, який для багатьох міських жителів становив справжнє визначення араба. Відповідь аль-Хусрі на такі погляди була передбачувано непохитною, навіть зловісною: національна ідентичність визначена і не має нічого спільного з вільною волею. Якби ці люди не зрозуміли цього, то їх треба було переконати і, якщо необхідно, змусити прийняти її. За власними словами аль-Хусрі: "Кожен арабськомовний народ – це арабський народ. Кожна людина, що належить до одного з арабськомовних народів, є арабом. І якщо вона цього не визнає, і якщо вона не пишається своїм арабізмом, то ми повинні шукати причини, які змусили її зайняти цю позицію. Це може бути вираженням невігластва; у цьому випадку ми повинні навчити її правді. Це може виходити з байдужості або помилкової свідомості; у цьому випадку ми повинні просвітити її та привести її до правильного шляху. Це може бути наслідком крайнього егоїзму; у цьому випадку ми повинні обмежити її егоїзм. Але за жодних обставин ми не повинні говорити: "Поки він не бажає бути арабом, і поки він ганьбить свій арабізм, то він не є арабом". Невіглас, байдужий або нелояльний, він араб, але араб без свідомості чи почуття, а може, навіть без совісті" [1, с. 65].

У цьому випадку аль-Хусрі не просто формує ідеї; він є непохитним, майже самовладним місіонером, прихильником "єдиної правильної ідеології", пропагандистом істини, якою він її розумів [6, с. 120-122].

Як генеральний директор з освіти Іраку, він якось звільнив іракського шиїтського поета Мухаммеда Махді аль-Джавахірі з його викладацької роботи за те, що той

говорив похвали іранському літньому курорту – це дії, які аль-Хусрі вважав "шуубі" (антиарабськими). Джавахірі, один із найвідоміших арабських поетів ХХ ст., пише у своїх мемуарах, що він також написав вірші, похваливши курорти Лівану, Сирії та Палестини. Справа в тому, що аль-Хусрі не допустив би навіть найменшого можливого відхилення від шляху, який він обрав для іракської освіти. Він розглядав себе як оборонця священної місії, яка полягала в насадженні насіння арабського націоналізму у свідомості й серцях людей, аби зробити арабський націоналізм заміною інших ідентичностей і лояльності. Він був твердо націлений перетворити людей на "справжніх" арабів, навіть ризикуючи наробити шкоди комусь у житті [7, с. 72-73].

Саме тому протягом усієї кар'єри його єдині офіційні посади були в галузі освіти. Пізніше він напише, що з цих повноважень він міг застосувати "всі засоби для зміцнення почуття націоналізму серед синів Іраку і поширення віри в єдність арабської нації". І як це було правильно зробити? Відповідь для аль-Хусрі полягала у спрямованій, ретельно продуманій презентації минулого. У 1922 році він видав таку директиву для вчителів історії в іракських початкових школах:

"Основною метою історичних досліджень у початкових школах є викладання історії батьківщини та минулого нації. Кінцевою метою, яка випливає з цього, є зміцнення патріотичних і націоналістичних почуттів у серцях студентів. Тому історія Іраку і арабської нації має бути ядром історичних досліджень. Що стосується історії інших країн, то вона не має вивчатися в перших курсах, окрім тієї, яка стосується історії Іраку і арабів. ... Ідеї єдності арабської нації та арабізму в Іраку повинні бути чітко висвітлені із самого початку" [3, с. 54].

Саме це є двома педагогічними стовпами нації, історія та освіта: "правильна" історія викладається для конкретної мети – легітимізації нації. І поки ця історія запам'ятовується і постійно посилюється через спрямоване і цілеспрямоване виховання, нація буде жити і процвітати [2, с. 13-15].

Висновки. Визначена й одноосібна гонитва націоналістичної освітньої політики аль-Хусрі без сумніву вражає владним і авторитарним політичним підходом. Він був людиною, одержимою певною системою переконань, і його різні владні позиції давали йому можливість спробувати і наповнити принципами цієї системи переконань серця і розуми наступних поколінь.

З іншого боку, не так уже й важко зрозуміти, чому аль-Хусрі та інші опікуни націоналістичного наративу маніпулюють історією, перебільшують, заплутують і навіть придумують історичні факти, а потім використовують свою офіційну владу для нав'язування власної версії цієї "докторської" історії наступним поколінням людей. Причина полягає в тому, що їм довелося подолати безліч перешкод у пропаганді самої ідеї арабської національної ідентичності – перешкод, пов'язаних із існуванням цілої низки інших ідентичностей серед арабськомовних народів, причому деякі з них ставились вороже до арабського націоналізму. У цій критичній ідеологічній боротьбі аль-Хусрі та його учні стверджували, що їхні авторитарні та маніпулятивні методи були виправдані. Ці зусилля зрештою принесуть плоди.

У контексті сучасної ситуації на Близькому Сході ідеї Саті аль-Хусрі є актуальними, адже досі існує багато проблем саме з ідентичністю населення арабських країн. І подальші дослідження даного доробку дозволять використати його й у контексті сучасності. Хо-

ча й здається, що арабський націоналізм уже давно втратив популярність серед населення арабських країн, а останні вже давно живуть своїм життям, якщо поглянути на їхню історію з позиції стороннього спостерігача, то можна помітити, що всі арабські країни переживають багато схожих процесів у своїй історії.

Як приклад можна згадати "Арабську весну", яка зачепила більшою чи меншою мірою всі країни арабського Близького Сходу. Звісно, її наслідки відрізняються від країни до країни, але витоки цього явища подібні для всіх країн, які воно зачепило.

Рис. 1. Саті аль-Хусрі

Джерело ілюстрації: *Syrian Modern History* (<http://bit.ly/2YPYh4e>)

Список використаних джерел:

1. al-Husri S. *Ma Hiya al-Qawmiya?* / Sati' al-Husri. – Beirut : Markaz dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1975. – 210 p.
2. al-Husri S. *Al-'Aruba Awwalyan* / Sati' al-Husri. – Beirut : Markaz dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1975. – 134 p.
3. al-Husri S. *Ara' wa Ahadith fi al-Wataniya wa al-Qawmiya* / Sati' al-Husri. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1984. – 106 p.
4. al-Husri S. *Safahat min al-Madhi al-Qarib* / Sati' al-Husri. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1984. – 79 p.
5. al-Husri S. *Fi-l-Lugha wa-l-Adab wa 'Alaqtihuma bi-l-Qawmiya* / Sati' al-Husri. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1985. – 164 p.
6. Tibi B. *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State* / Bassam Tibi. – London : Macmillan Press LTD, 1997. – 365 p.
7. Dawisha A. *Arab Nationalism in the twentieth century: From Triumph to Despair* / Adeed Dawisha. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016. – 360 p.

References:

1. al-Husri, S. (1975). *What is Nationality?* Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
2. al-Husri, S. (1975). *Arabic origin above all!* Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
3. al-Husri, S. (1984). *The Views and Discussions about National Consciousness and Nationality*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
4. al-Husri, S. (1984). *Pages from Recent Past*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
5. al-Husri, S. (1985). *About Language and Literature and Their Connections with Nation*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
6. Tibi, B. (1997). *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State*. London: Macmillan Press LTD.
7. Dawisha, A. (2016). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Надійшла до редколегії 03.11.19

I. Zhukovskyi, Master's Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF ARAB NATIONALISM IN THE WORKS OF SATI' AL-HUSRI

The article is dedicated to the influence of Sati' al-Husri philosophical, political and scientific heritage on the formation of Arab Nationalism and Pan-Arabism movements. The author analyzed main Sati' al-Husri's works and noted direct citations and references to his ideology. As a synonym of the European word nation Sati' al-Husri used Arabic term al-ummah. By this concept he understood common language, culture, beliefs, state, history and common hopes for the future. His theory of Arab nationalism was formed under the influence of European examples, primarily German and Polish national ideas. He was especially interested in the history of nations divided between several states. Thus, Arabs could claim their national identity without united Arab state.

According to Sati' al-Husri, Arab nation was formed even before the emergence of Islam and the main features of Arab national identity are Arabic language and common history. Even more, Sati' al-Husri argued that religious ties are weaker than cultural ones, therefore Islam should not be a core of the Arab nationalism. Such approach allowed him to include non-Muslim Arabs into the Arab nation.

In accordance with the theory of Sati' al-Husri, Arab identity should be above personal liberty. Anyone should be ready to sacrifice himself for the benefit of national idea: "Patriotism and nationalism are above all". Rejecting personal freedom, Sati' al-Husri proposed to impose the Arab identity by force among Arabs with another identity – Syrian or Libyan etc. There should not be any other identity except of Arabian – as states Sati' al-Husri.

During the reign of Faisal I of Iraq Sati' al-Husri was holding high offices in the ministry of education. His main goal was to educate patriotic and nationalist feelings among students in purpose of making them faithful to the idea of Arab unity.

In conclusions the author states that nationalist ideas of Sati' al-Husri were authoritarian and manipulative. Despite the long existence of separate Arab states, the idea of Arab unity still remains relevant.

Keywords: Arab nationalism, nation, nationality, Arabic, Arab identity, Sati' al-Husri.